

Kult archaniołów w późnej starożytności – wybrane zagadnienia

The Cult of the Archangels in Late Antiquity: Selected Issues

Ks. Stanisław Adamiak¹

Abstract: The article presents selected testimonies of the cult of archangels in Late Antiquity. The accounts of martyrdom and various inscriptions are analysed, primarily from North Africa, Asia Minor, Egypt and Nubia. They have been taken mainly from the “Cult of Saints in Late Antiquity” database. Examples of both orthodox and syncretistic piety invoking the intercession of archangels are shown. The special role of the Archangel Michael has been underlined. Considerations on the admissibility of depicting angels in the Christian art of Late Antiquity are also presented.

Keywords: Archangels; popular piety; inscriptions; amulets; syncretism

Przejawów kultu archaniołów w starożytności będziemy szukać w źródłach, które mogą nam dać wgląd w to, co dziś nazwalibyśmy „pobożnością ludową”. Przedmiotem naszych rozważań nie będą więc ani usystematyzowane traktaty teologiczne, ani nawet kazania biskupów, którzy dysponowali przygotowaniem teologicznym, zajmiemy się natomiast głównie dziełami anonimowymi, zwłaszcza opisami męczeństwa i różnymi inskrypcjami.

1. Afryka łacińska

Wielkim ułatwieniem w szukaniu źródeł dotyczących kultu świętych (w tym aniołów) jest ogólnodostępna baza internetowa *The Cult of Saints in Late Antiquity*. W tym momencie wyszukiwanie przez hasło „archaniołowie i aniołowie” daje nam 287 rezultatów (na 8128 rekordów znajdujących się w bazie)². Z uwagi na moje główne zainteresowania naukowe

¹ Ks. dr hab. Stanisław Adamiak, profesor uczelni, Katedra Teologii Historycznej, Wydział Teologiczny UMK w Toruniu; e-mail: xadamiak@umk.pl; ORCID: 0000-0003-1515-0194.

² Zob. <http://csla.history.ox.ac.uk> (dostęp 2.02.2023). Źródła będą cytowane w odniesieniu do tej bazy, tam można też znaleźć szerszą bibliografię poszczególnych

punktem wyjścia będzie dla mnie literatura chrześcijańskiej Afryki Północnej, w szczególności opisy męczeństwa. Z jednej strony należą one do najstarszych świadectw literackich afrykańskiego chrześcijaństwa, a z drugiej strony dostarczają możliwości zapoznania się z wiarą prostych ludzi i ich wyobrażeniem o sprawach religii. W tych opisach nie brakuje wzmianek o aniołach. Przede wszystkim objawiają się w wizjach, których doświadczają męczennicy. Tak jest już w jednym z najstarszych łacińskich tekstów chrześcijańskich, *Męczeństwie Perpetui*, gdzie jeden z bohaterów opowiada swoje widzenie: „Zmarliśmy – powiada – i opuściliśmy swoje ciała. Wtedy to czterej aniołowie, nie dotykając nas rękami, zaczęli nas nieść na wschód”³. Podobnie w opisie męczeństwa Typasiusa męczennik jest w swoim śnie odwiedzany przez archanioła Gabriela⁴, z kolei do osadzonych w więzieniu Syriaka i Pauli przychodzi Chrystus otoczony aniołami po lewej i prawej stronie⁵. Aniołowie jednoznacznie kojarzą się z niebem, czyli nagrodą czekającą męczenników po ich śmierci. Widać to w opisie męczeństwa Marciany, która „wzgardziwszy potęgą bogactw, przeszła z tego świata do męczeństwa, z areny walk gladiatorskich do nieba i zasłużyła na wspólnotę z aniołami”⁶. Inna męczennica z Mauretanii, Salsa, miała przygotowywać się do męczeństwa i rozmyślać o nim podczas postów, kiedy to jej dusza „nie była wśród ludzi, lecz wśród aniołów”⁷. Ostatni z przykładów zaczerpnę z tekstu donatystycznego, opisu męczeństwa biskupa Markulusa, zabitego w 347 roku. Według tej deskrypcji Bóg nakazał, by dusza męczennika i jego nietknięte ciało zostały „wzięte do niebieskich siedzib z pomocą aniołów”⁸.

Być może najlepsze świadectwa pobożności, którą dziś nazwalibyśmy ludową, znajdujemy w inskrypcjach. Czasem zachowały się przypadkowo, czasem są wynikiem programowego działania przywódców kościelnych. W Afryce łacińskiej aniołowie pojawiają się właściwie w tylko jednej, poniższej inskrypcji:

zagadnień.

³ *Passio Perpetuae* 11, tł. A. Malinowski, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2020, s. 169. Szersza bibliografia w: E. Rizos, CSLA.E01666 (rekord 01666 w bazie Cult of Saints in Late Antiquity: <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01666>, dostęp 1.2.2023; dalej podawane będą tylko skróty rekordów).

⁴ *Passio Typasi* 2, CSLA.E08153.

⁵ *Passio Syriaci et Paulae* 7, CSLA.E08215.

⁶ *Passio Marcianae* (BHL 5257-9) 6, 4, CSLA.E08210.

⁷ *Passio Salsae* 6, CSLA.E07852.

⁸ *Passio Marculi* 12, CSLA.E06329.

Pamiętka świętej Maksymy, Donatilli i Sekundy.

Umieszczona przez pana ojca Faustyna, biskupa miasta Tebessy, piątego dnia przed idami stycznia [9 stycznia], trzynastej indykcji.

Archanioł Michał i Gabriel.

Pamiętka świętych Wincentego męczennika, świętej Krispiny męczennicy⁹.

Krispina oraz Maksyma, Donatilla i Sekunda to stosunkowo dobrze znane święte afrykańskie, zachowały się ich opisy męczeństwa, Wincenty to z pewnością sławny męczennik z Saragossy w Hiszpanii. Wezwanie archaniołów mogło być dopisane później, a sama inskrypcja pochodzi z czasów bizantyńskich (VI-VII wiek), czego jednoznacznie dowodzi datowanie przy pomocy indykcji. Kult aniołów na Wschodzie był zdecydowanie bardziej rozpowszechniony niż na Zachodzie, przybierał też czasem formy dalekie od ortodoksji.

2. Wschód

Fascynującym źródłem do historii religii są różne przedmioty związane z osobistą pobożnością, czasem używane najprawdopodobniej jako amulety, często wkładane do grobów zmarłych. Zachowane na nich inskrypcje pokazują, jak wstawiennictwa aniołów znanych z Biblii wzywały osoby, które najwyraźniej nie miały wiele wspólnego z ortodoksyjnym chrześcijaństwem. Przykładem niech będzie niewielki amulet (liść z brązu) znaleziony w grobie w Hierapolis we Frygii. Znajduje się na nim wezwanie: „Zaklinam cię przez Boga, który stworzył niebo i ziemię, zaklinam Cię przez aniołów, cherubinów, harmonię z góry, Michała, Rafała i Abrasaksa, byś chronił mnie od szkody”. Nie wiadomo, kto ten amulet stworzył. Ulrich Huttner warunkowo umieścił go w *Inscriptiones Christianae Graecae* jako tekst chrześcijański. Angelos Chaniotis i Ioannis Mylonopoulos uważają raczej, że amulet sporządził mag żydowski lub pogański (synkretystyczny)¹⁰.

Osobną trudnością jest rozróżnienie, czy jakiś przedmiot wzywający wstawiennictwa starotestamentalnych aniołów jest pochodzenia chrześci-

⁹ Y. Duval, *Loca sanctorum Africae: Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle*, t. 1, Rome 1982, s. 138-142 (nr 64); S. Adamiak, CSLA.E08263. Por. również: Duval, *Loca sanctorum Africae*, t. 2, s. 623-624.

¹⁰ P. Nowakowski, CSLA.E01155.

jańskiego czy żydowskiego¹¹. Czasem w jednoznaczny sposób możemy zidentyfikować to pochodzenie jako gnostyckie. Tak jest np. z dwoma niewielkimi klejnotami znalezionymi w Salamis na Cyprze, jednym z agatu, drugim z niebieskiego szkła. Pierwszy przypuszczalnie był przeznaczony do umieszczenia w pierścieniu lub pieczęci, drugi – na naszyjniku dla dzieci. Na pierwszym widnieją imiona „Iao, Michael”, na drugim – „Iao, Michael, Raphael”¹². Iao to greckie imię Boga, często używane w tekstach magicznych przez żydów, chrześcijan i pogan, stąd wynika ewidentnie gnostycki charakter tego amuletu.

Synkretystyczny kult aniołów odbywał się też w Mamre, w miejscu, gdzie według Starego Testamentu mieli objawić się Abrahamowi (Rdz 18,1-15)¹³. Opisuje to Sozomen Scholastyk:

Schodzi tam [do Mamre] bardzo wielu także i dla handlu, jedni z myślą o sprzedaży, drudzy – o kupnie; bo dla wszystkich jest to święto ze wszech miar pożądane: dla Żydów, ponieważ mogą się pochlubić, że Abraham jest głową ich plemienia; dla pogan – z powodu wizyty aniołów; dla chrześcijan natomiast dlatego, że już wówczas objawił się pobożnemu mężowi Ten, który o wiele lat później jawnie się pokazał dla zbawienia rodzaju ludzkiego jako narodzony z Dziewicy. Odpowiednio zaś do wyznawanej religii jedni czczą to miejsce modląc się do Boga wszelkiego stworzenia, drudzy – wzywając pomocy aniołów i lejąc wino ofiarne oraz paląc kadzidło bądź też zabijając w ofierze wołu, koźle, owcę czy koguta¹⁴.

O pogańskim kulcie w Mamre wspominał też wcześniej Euzebiusz z Cezarei, pisząc, że cesarz Konstantyn nakazał go przerwać i zbudować w tym miejscu bazylikę. Euzebiusz wspominał jednak o kulcie idoli, nie aniołów¹⁵.

Sozomen opisuje też jak najbardziej ortodoksyjny kult Archaniola Michała, i to w samym sercu cesarstwa, w bezpośredniej okolicy Konstanty-

¹¹ Na temat używania amuletów przez chrześcijan, zob. T. de Bruyn, *Making Amulets Christian: Artefacts, Scribes, and Contexts*, Oxford 2017.

¹² P. Nowakowski, CSLA.E01322.

¹³ J.C. Arnold, *The footprints of Michael the Archangel: The formation and diffusion of a saintly cult, c. 300-c.800*, New York 2013, s. 42.

¹⁴ Hermias Sozomenus, *Historia ecclesiastica* II 4, tł. S. Kazikowski, Warszawa 1989, s. 89. Zob. R. Cline, *Ancient Angels: Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*, Leiden – Boston 2011, s. 106-118.

¹⁵ Eusebius, *Vita Constantini* III 53.

nopola (około 7 km w linii prostej), w miejscu zwanym przedtem Hestiai, a od czasów Konstantyna – Michaelionem:

Okolica ta otrzymała obecnie używaną nazwę stąd, że jak lud święcie wierzy, miał się tam ukazać Michał, arcyposłaniec Boży. I ja sam także doznawszy wielkiego dobrodziejstwa zgadzam się całkowicie, że to prawda. Zresztą dowodzi tego przeżycie również i przez innych całego szeregu namacalnych faktów¹⁶.

Sozomen wspomina dalej różne wyzwolenia od nieszczęść za wstawiennictwem Archanioła, w szczególności uzdrowienia z dolegliwości żółciowych adwokata Akwilinusa, któremu w nocy w bazylice ukazała się „istota niebiańska”, nakazując pić (wbrew wskazaniom lekarzy) roztwór miodu i wina z domieszką pieprzu, oraz Probianusa, nadwornego lekarza cesarskiego, niegdyś poganina, któremu w Michaelionie „objawiona przez moc Bożą postać ukazała jakiś znak krzyża [...] i wyraźnie oświadczyła, że poczynając od tego momentu, w którym Chrystus został ukrzyżowany, ani boscy aniołowie, ani pobożni i cnotliwi ludzie” nie dokonali bez udziału mocy płynącej z krzyża niczego, co jest z korzyścią i pożytkiem dla ludzi¹⁷.

Brak imion pozabiblijnych niekoniecznie oznacza, że dana inskrypcja całkowicie mieści się w naszym rozumieniu ortodoksji. Przykładem jest inskrypcja nagrobna z Frygii, wzywająca, by Michał Archanioł prześladował tych, którzy ośmielią się znieważać grób¹⁸. Pokazane powyżej trudności nie oznaczają jednak, że brakuje nam świadectw zupełnie ortodoksyjnego kultu archaniołów, zwłaszcza Michała. Przykładem może być największe ze znanych nam epitafiów, które znajdowały się w Germii w Galacji, w sanktuarium poświęconym właśnie Michałowi Archaniołowi. Epitafium upamiętnia urzędnika cesarskiego wysokiej rangi. Charakterystyczne, jak kult najważniejszego z archaniołów (niewymienionego tu z imienia, ale kontekst sanktuarium czyni identyfikację bezdyskusyjną) dobrze wpisuje się w mentalność człowieka żyjącego w ściśle zhierarchizowanej strukturze biurokratycznej: „Rozważywszy marność tego świata i [...] oddawszy się całkowicie

¹⁶ Hermias Sozomenus, *Historia ecclesiastica* II 3, tł. S. Kazikowski, Warszawa 1989, s. 87-88; E. Rizos, CSLA.E03993.

¹⁷ Zob. Hermias Sozomenus, *Historia ecclesiastica* II 3, tł. S. Kazikowski, Warszawa 1989, s. 87-88.

¹⁸ P. Nowakowski, CSLA.E00879.

Hetmanowi, tu spoczywa Soterichos, mąż najwspanialszy, który tutaj otrzymał od Boga edykt wzywający go do rozpoczęcia swojego życia”¹⁹.

Tłumacząc tu jako „hetman” słowo *archistrategos*, pozwalam sobie na niewielką *licentia poetica*, ale w ten sposób widać też, jak wyraźnie Michał traktowany był jako ktoś szczególny, najważniejszy spośród aniołów²⁰. Opisowe określenia Michała zamiast wymieniania jego imienia nie jest czymś wyjątkowym. Dla przykładu epigramat wspominający odnowienie kościoła świętego Michała *in Bothrepton* w Konstantynopolu, najpewniej w V lub VI wieku, mówi o „wodzu wojska niebieskiego”²¹.

3. Afryka Wschodnia

Archaniołowie cieszyli się specjalną pozycją w kulcie w Afryce Wschodniej: w Egipcie, Etiopii i Nubii. Widać to na przykład w koptyjskich inskrypcjach nagrobnych o formie litanijnej, w których „nasz ojciec Michał” lub „nasz ojciec Michał i Gabriel” znajdują się z reguły na pierwszych miejscach, zaraz za Ojcem, Synem i Duchem Świętym, a przed „naszą matką Maryją, dwudziestu czterema starcami, naszym ojcem Adamem” i długą listą innych świętych, w przeważającej mierze mnichów²². Zdarzało się jednak, że na tego typu listach Maryja wyprzedzała archaniołów²³, czasem zaś byli oni też uprzedzani przez lokalnych świętych²⁴.

W Egipcie aniołowie odgrywają większą rolę w opisach śmierci męczenników, np. w koptyjskim Męczeństwie Apy Lakarona, czternastoletniego rekruta, który w czasie swoich prób miał doznawać stałej pomocy ze strony świętego Michała²⁵. Także w Egipcie do kultu przeniknęły elementy pozabiblijne, włącznie z kultem anioła śmierci, Abbatona, którego święto przypadało na 9 listopada²⁶.

¹⁹ P. Nowakowski, CSLA.E01005.

²⁰ Zob. szerzej: Arnold, *The Footprints*, s. 37-66.

²¹ E. Rizos, CSLA.E00552.

²² G. Schenke, CSLA.E01252. Por. G. Schenke, CSLA.E01251; G. Schenke, CSLA.E01247.

²³ G. Schenke, CSLA.E04040.

²⁴ G. Schenke, CSLA.E01248.

²⁵ G. Schenke, CSLA.E00136, tł. A. Alcock, *The Martyrdom of Lacaron, Coptic and English*, w: <http://www.roger-pearse.com/weblog/2015/04/03/martyrdom-of-st-lacaron-now-online-in-english-by-anthony-alcock/> (dostęp: 1.2.2023).

²⁶ G. Schenke, CSLA.E05121; G. Schenke, CSLA.E01249.

Magdalena Łaptaś spekuluje, że Michała być może wspomniano w Nubii 12 dnia każdego miesiąca²⁷. Na temat kultu archaniołów w Nubii odsyłam zasadniczo do literatury tej autorki specjalizującej się w tej dziedzinie.

W Nubii bardzo mocno czczono też archanioła Rafała. W katedrze w Faras pojawia się również postać Litarkueala, znanego z apokryficznego tekstu *Inwestytury Archanioła Gabriela*, gdzie jest wymieniony razem z czterema innymi aniołami: Urielem, Suratielem, Daveithaelem i Jeremielem²⁸.

W nubijskiej katedrze Faras przedstawiona była popularna zarówno w ikonografii zachodniej, jak i wschodniej, scena z trzema młodzieńcami w piecu ognistym. Towarzyszy im dużo od nich większy Archanioł Michał podpisany jako „archanioł, głównodowodzący (*archestratigos*), miłujący ludzi i dobry”²⁹. Obecnie można ten fresk podziwiać w Muzeum Narodowym w Warszawie.

4. Rozważania nad dopuszczalnością przedstawiania aniołów

Omawiane powyżej przedstawienia aniołów w sztuce nubijskiej są chronologicznie bardzo późne. Gdy powstawały, w Europie trwało już średniowiecze, a Bizancjum miało za sobą spór ikonoklastyczny. Dotyczył on oczywiście w największym stopniu wizerunków Chrystusa³⁰, ale w ogniu krytyki znalazły się także wizerunki świętych, wśród nich aniołów. Ich przypadek był o tyle szczególny, że nie można bronić ich obrazów, twierdząc, że odzwierciedlają coś, co ludzie i tak widzieli, jak np. ludzką naturę Chrystusa. Aniołowie są przecież duchami i doskonale sobie zdawano

²⁷ M. Łaptaś, „The Position of the Archangel Michael within the Celestial Hierarchy: Some Aspects of the Manifestation of His Cult in Nubian Painting”, w: *The Archangel Michael in Africa: History, Cult, and Persona*, red. I. Saelid Gilhus – A. Tsakos – M.C. Wright, London 2019, s. 106.

²⁸ M. Łaptaś, *Eternal Bodies: Images of archangels in the upper parts of Nubian buildings*, „Polish Archeology in the Mediterranean” 29 (2020) s. 731. Być może ma to też związek z koptyjskimi *Dziejami Piotra i Dwunastu Apostołów*, w których dużą rolę odgrywa postać Lithargoela (*Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 2/2, red. M. Starowieyski, tł. W. Myszor, Kraków 2007, s. 569-575).

²⁹ M. Łaptaś, *Archanioł Michał jako opiekun w scenach „Trzech Młodzianków” w malarstwie nubijskim*, w: *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Marii Miśkiewicz*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 2004, s. 1-20.

³⁰ Zob. szerzej: *Początki bizantyńskiego ikonoklazmu (726-754). Teksty źródłowe*, opr. M. Jesiotr – J. Naumowicz, Biblioteka Bizantyńska 2, Warszawa 2021.

sprawę z tego, że ich obrazy są tylko wyobrażeniami, co więcej opartymi częściej na tekstach apokryficznych niż biblijnych.

Świadomość tego problemu istniała, a jej śladem są niektóre z tekstów zawartych w pierwszej księdze *Antologii Greckiej*, zawierającej epigramaty chrześcijańskie. Antologię skompilowano co prawda w dziewiątym wieku, ale zawiera teksty wcześniejsze. Dwa z nich są napisane przez Agathiasa Scholastyka przy okazji poświęcenia dwóch wyobrażeń archanioła Michała w Konstantynopolu pod koniec szóstego wieku. Jeden z nich upamiętnia ofiarowanie pod koniec szóstego wieku wizerunku Michała w jego sanktuarium w Sosthenion na przedmieściach Konstantynopola przez czterech studentów prawa. W tym tekście nie ma jeszcze żadnych wątpliwości teologicznych: „Aimilianos Karyjczyk, razem z nim Jan, Rufinos z Egiptu, Agathias z Azji, ukończywszy czwarty rok studiów prawniczych, ofiarują Tobie, o błogosławiony wodzu aniołów, ich własny wizerunek, prosząc, by i reszta czasu poszła dobrze. Obyś jawnie prowadził ich nadzieje na przyszłe życie”³¹.

Z tego samego okresu pochodzi inny epigramat Agathiasa, towarzyszący woskowemu wyobrażeniu Archanioła Michała w innym miejscu Konstantynopola:

Cóż za śmiałość! Wosk został ukształtowany na podobieństwo niewidzialnego wodza aniołów, choć jest on bezcielesny. Jednak nie jest to pozbawione łaski, bo śmiertelnik, patrząc na to wyobrażenie, kieruje swojego ducha ku wyższej kontemplacji. Jego pobożność nie jest już nieokreślona, ale wyłabiając ten kształt w sobie, czci go jakby był rzeczywisty. Oczy uruchamiają głębsze myślenie, a sztuka dzięki kolorom pozwala żeglować wyobraźni³².

Jeszcze wyraźniejsza jest wymowa kolejnego epigramatu Agathiasa, tym razem z Efezu (z narteksu Bazyliki św. Jana Ewangelisty), towarzyszącemu wyobrażeniu Archanioła Michała przekazującego Teodorowi, prokonsulowi Azji i *magistrowi militum*, insygnia jego urzędu. Ofiarodawca wręcz przeprosza archanioła za to, że sprawił, że jest on w ogóle przedstawiany: „Ulituj się, Archaniale, za to, że został Ci dany kształt! Twoja twarz jest zaiste niewidoczna, ale takie są dary śmiertelników. To dzięki tobie Teodor ma pas magistra i jest uczczony po raz drugi

³¹ *The Greek Anthology* 1, 35; E. Rizos, CSLA.E00560 (tł. własne).

³² *The Greek Anthology* 1, 34; E. Rizos, CSLA.E00559 (tł. własne).

tronem prokonsula. Ten obraz jest świadkiem jego wdzięczności, bo wierne oddaje w kolorach Twoją łaskę dla niego”³³.

W *Antologii greckiej* znajdujemy jeszcze jeden epigramat o podobnej wymowie, przypisywany nieznanemu skądinąd Nilowi Scholastykowi:

Na obraz archanioła.

Jaką śmiałością jest nadać kształt bezcielesnemu! Ale obraz prowadzi nas do duchowych rozważań o bytach niebieskich³⁴.

Mnożenie się imion aniołów i ich kult dotarł także na zachód Europy. W VIII wieku na terenie dzisiejszych Niemiec promowany był w przesadny sposób przez pochodzącego z Galii prezbitera Aldeberta. Sprawa została przedstawiona przez św. Bonifacego na synodzie w Rzymie w 745 roku, gdzie odczytano niektóre z pism Aldeberta, wśród nich modlitwę wzywającą aniołów Uriela, Raguela, Tubuela, Michała, Adinusa, Tubuasa, Sabaoka i Simiela. Papież Zachariasz wraz ze zgromadzonymi biskupami i prezbiterami stwierdzili, że poza Michałem są to imiona demonów, a nie aniołów i że należy wzywać po imieniu tylko tych trzech aniołów (Michała, Rafała i Gabriela), których imiona występują w Biblii³⁵.

5. Zakończenie

Nie należy oczywiście zapominać, że obecności aniołów przyzywano też w oficjalnych tekstach liturgicznych. Są one ważnym dowodem na to, jak Kościół widział czynną rolę aniołów w sprawowaniu świętych obrzędów. Znany wszystkim jest fragment kanonu rzymskiego mówiący o aniele zanoszącym ofiarę Eucharystii przed ołtarz w niebie, przypomnieniem obecności aniołów kończą się też wszystkie znane nam prefacje. Z kolei na Wschodzie do dziś najbardziej emblematycznym tego przykładem jest hymn *cherubikon*³⁶. Liturgia ziemską staje się naśladowaniem liturgii niebieskiej sprawowanej przez aniołów³⁷. Aniołowie są przedstawiani

³³ *The Greek Anthology* 1, 36; E. Rizos, CSLA.E00561 (tł. własne).

³⁴ *The Greek Anthology* 1, 33; E. Rizos, CSLA.E00558 (tł. własne).

³⁵ *Concilium Romanum a. 745*, MGH Leges. Concilia 2/1, s. 42-43.

³⁶ Por. C. Vagaggini, *Il senso teologico della liturgia*, Milano 1999, s. 336-339.

³⁷ Por. E. Mazza, *La mistagogia. Le catechesi liturgiche della fine del quarto secolo e il loro metodo*, Roma 1996, s. 75-78, 91-94.

zresztą jako uczestniczący w liturgii nie tylko eucharystycznej – o uświęcaniu wody chrzcielnej przez aniołów wspominał już Tertulian³⁸.

W niniejszym artykule zostały zaprezentowane tylko wybrane zagadnienia związane z kultem aniołów. Celowo pokazane zostały źródła związane raczej z pobożnością popularną, często na granicy ortodoksji lub już poza nią. Archaniołów wzywano w inskrypcjach nagrobnych i w synkretycznych amuletach. Pojawiali się w tekstach liturgicznych i w opisach męczeństwa. Szczególnym kultem cieszył się Michał archanioł, „głównodowodzący” wojska niebieskiego. Z wszystkich omawianych źródeł widać wyraźnie bardzo dużą obecność kultu aniołów w różnych momentach życia chrześcijan. Aniołowie byli przez zwykłych ludzi traktowani jako „krewni, przyjaciele i pośrednicy”³⁹.

Bibliography

Sources

- Concilium Romanum a. 745*, red. A. Werminghoff, MGH Leges. Concilia 2/1, s. 37-44.
- The Greek Anthology, Books 1-5*, red. W.R. Paton – M.A. Tueller, London – Cambridge 2014.
- Dzieje Piotra i Dwunastu Apostołów*, w: *Apokryfy Nowego Testamentu*, t. 2/2, red. M. Starowieyski, tł. W. Myszor, Kraków 2007, s. 569-575.
- Eusebius, *Vita Constantini*, red. F. Winkelmann, Die griechischen christlichen Schriftsteller, Berlin 1975, tł. T. Wnętrzak, Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, ŻMT 44, Kraków 2007.
- Hermias Sozomenus, *Historia ecclesiastica I-II*, red. A.J. Festugière, SCh 306, tł. S. Kazikowski, Hermiasz Sozomen, *Historia Kościoła*, Warszawa 1989.
- The Martyrdom of Lacaron, Coptic and English*, tł. A. Alcock, w: <http://www.roger-pearse.com/weblog/2015/04/03/martyrdom-of-st-lacaron-now-online-in-english-by-anthony-alcock/> (dostęp: 1.2.2023).
- Passio Marcianae (BHL 5256)*, red. S. Fialon, „Sacris Erudiri” 53 (2014) s. 15-67.
- Passio Marculi*, red. P. Mastandrea, „Analecta Bollandiana” 113 (1995) s. 65-75.
- Passio Perpetuae*, red. J. Amat, SCh 417, tł. A. Malinowski, *Męczeństwo św. Perpetuy i Felicity*, w: *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, red. M. Starowieyski, Kraków 2020, s. 159-175.
- Passio Salsae*, red. A.M. Piredda, Sassari 2002.
- Passio Syriaci et Paulae*, red. B. De Gaiffier, „Analecta Bollandiana” 60 (1942) s. 10-15.

³⁸ Tertulian, *De baptismo* 4,5; 6, 1.

³⁹ E. Muehlberger, *Angels in Late Ancient Christianity*, Oxford 2013, s. 213.

Passio Typasi, red. J. Leoni, SCH 609, s. 254-275.

Tertulian, *De baptismo*, red. J.G.Ph. Borleffs, CCL 1, Turnhout 1954, s. 275-295.

Studies

Arnold J.C., *The footprints of Michael the Archangel: The formation and diffusion of a saintly cult, c. 300-c.800*, New York 2013.

Bruyn T. de, *Making Amulets Christian: Artefacts, Scribes, and Contexts*, Oxford 2017.

Cline R., *Ancient Angels: Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*, Religions in the Graeco-Roman World 172, Leiden – Boston 2011.

Duval Y., *Loca sanctorum Africae: Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle*, Rome 1982.

Łaptaś M., *Archaniol Michał jako opiekun w scenach „Trzech Młodzianków” w malarstwie nubijskim*, w: *Hereditatem Cognoscere. Studia i szkice dedykowane Marii Miśkiewicz*, Warszawa 2004, s. 1-20.

Łaptaś M., *The Position of the Archangel Michael within the Celestial Hierarchy: Some Aspects of the Manifestation of His Cult in Nubian Painting*, w: *The Archangel Michael in Africa: History, Cult, and Persona*, red. I. Saelid Gilhus – A. Tsakos – M.C. Wright, London 2019, s. 95-108.

Łaptaś M., *Eternal Bodies: Images of archangels in the upper parts of Nubian buildings*, „Polish Archeology in the Mediterranean” 29 (2020) s. 715-737.

Mazza E., *La mistagogia. Le catechesi liturgiche della fine del quarto secolo e il loro metodo*, Roma 1996.

Muehlberger E., *Angels in Late Ancient Christianity*, Oxford 2013.

Początki bizantyńskiego ikonoklazmu (726-754). Teksty źródłowe, opr. M. Jesiotr – J. Naumowicz, Biblioteka Bizantyńska 2, Warszawa 2021.

Vagaggini C., *Il senso teologico della liturgia*, Milano 1999.

